

Євген Осадчий,
кандидат історичних наук,
науковий співробітник
відділу ядерно-фізичних досліджень
Інституту прикладної фізики НАН України

БЕЛЬОВСЬКА ФОРТЕЦЯ УКРАЇНСЬКОЇ ОБОРОННОЇ ЛІНІЇ

Стаття присвячена одній з багатьох фортець Української лінії, а саме Десятій, згодом Бельовській фортеці. Це рештки невеликої бастионної фортеці, яка була посилена равеліном. Вона захищала переправу та була частиною дуже протяжної лінії з аналогічних фортець. Наприкінці XIX століття фортеця втратила своє оборонне значення і деякий час була місцем розташування адміністративного центру Азовської губернії. У подальшому її оборонні споруди були частиною міського ландшафту і міським парком. Зараз фортеця зазнає відчутного антропогенного впливу, а стан її збереженості погіршується. Фортеця потребує невідкладних заходів щодо збереження та відновлення оборонних споруд.

Ключові слова: Українська оборонна лінія, Бельовська фортеця, бастионне будівництво, пам'ятка культурної спадщини, XVIII століття.

Ідея будівництва захисної лінії на півдні Московського царства зародилася ще у другій половині XVII століття. У 1682 р. генерал Г.І. Косагов показував гетьману Івану Самойловичу креслення валу від «Водолажского ровка» до гирла ріки Берестовеньки, потім по річці Берестовій до ріки Орелі, а по Орелі – до містечка Нехворощі. Але гетьман І. Самойлович висловився категорично проти цього проекту. Він вважав, що вал не захистить мешканців Полтавського полку від нападів татар, та й виконати роботи по спорудженню валу силами місцевого населення буде неможливо. В Коломацьких статтях 1687 р., йдеться про те, щоб «для утеснения и для удержания Крыма от нахождения поганских орд на великороссийские и малороссийские украинные города» на ріках Самарі й Орелі, в гирлі Орчика і Берестової, побудувати фортеці та заселити ці місця українцями. В той час ця ідея також лишилася нереалізованою (Рігельман 1994, с. 496-500). Обмежилися спорудженням фортець лише на Самарі, де у 1688 р. зусиллями лівобережних козаків та російських військ полків Г. Косагова і Л. Неплюєва, під керівництвом інженера фон Залена, всупереч численним протестам запорожців, була збудована Новобогородицька фортеця, а у наступному році – в урочищі Сорок Байраків – Новосергіївський городок (Заика 2015, с. 7-8).

У середині XVIII століття територія Північного Причорномор'я і Степової України була розділена між двома ворогуючими державами – Російською Імперією та Оттоманською Портою. Оскільки всі цивільні новобудови знищувалися під час воєнних сутичок татар, ногайців, українських козаків і російських військ, у цей період будували лише фортеці, перед якими стояло завдання запобігти подальшому просуванню татар і турків углиб території, а також здійснювати контроль за пересуванням запорізьких козаків.

6 та 27 квітня 1731 р. було видано два укази імператриці Анни Іванівни із вказівкою будувати оборонну лінію від Дніпра по Орелі до Берестової. Для цих робіт було виділено 20 000 українців, жителів Лівобережних міст та Слобожанщини (Щелоков 1882, с. 92-93).

У 1731 – 1742 рр. було збудовано Українську лінію фортець, яка мала прикрити Лівобережну і частково Слобідську Україну. Вона мала загальну довжину 285 кілометрів і пролягала по межах Полтавського і Харківського полків, від Дніпра при впадінні в нього річки Орелі до Сіверського Дінця, уздовж річок Орелі та її приток Берестової і Береки, притоках Сіверського Дінця. Вона являла собою суцільний високий вал і широкий і глибокий рів, протягом якого розташовувалися 16 фортець і 49 редутив. Автором проекту, за яким спорудили Українську лінію, був генерал Вейсбах (Скальковский 1838, с. 47). Відомо, що він 1730 р. подав уряду проект з укріплення південних кордонів Російської держави. Будували лінію козаки і селяни Слобожанщини та Лівобережних полків.

Фортеці призначалися для захисту південних кордонів Російської імперії від кримсько-татарських набігів і від Османської імперії. Відповідальними за будівництво лінії були інженер-генерал-майор Петро Петрович де Бріньї і сенатор генерал-майор Олексій Іванович Тараканов. Основні роботи на лінії були проведені з 1731 по 1733 р., а в наступні роки до 1743 р. проводилося її посилення та добудова (Арандаренко 1848, с. 260).

Загалом було побудовано 17 фортець, 49 редутів, земляний вал, сухий рів, частокіл, блокгаузи, форпости. Спочатку планувалося побудувати такі фортеці: Бельовську біля гирла р. Берестової, Іванівську (Берестовенька), Орловську, Парасковієвську і Троїсту (інакше Єфремівську), а далі планувалося довести її до Зміївського Миколаївського монастиря. Однак генерал-майор О. Тараканов запропонував внести зміни, і провести лінію вздовж р. Береки до р. Сіверський Донець, біля м. Ізюма. Було збудовано Олексіївську, Михайлівську, Слобідську, Тамбовську, Петровську фортеці. Таким чином ми бачимо побудованими фортеці: Борисоглібська, Царичанська, Лівенська, Василевська (Паячківська), Рязька (Нехворощанська), Федорівська (Дрієцька), Козловська (Крутояцька), Бельовська (Десята), Іоанна, Орловська (Восьма), Парасковії, Єфремівська (Троїцька), Олексіївська (Берецька), Михайлівська (Кисіль), Слобідська (Лозова), Тамбовська (Бузова), Петровська (Донецька) (рис. 1). У 1733 р. на Українській лінії для постійної сторожової служби було розміщено 20 ландміліційних полків. Управління ландміліційного корпусу з 1735 до 1764 р. перебувало в Бельовській фортеці.

Одна з фортець, розташованих на березі р. Берестової, спочатку мала назву Десята. Фортецю було закладено 11 серпня 1731 року генералом О. Таракановим, а закінчено будівництво було 20 жовтня цього року. Для будівництва фортець було направлено 30 тис. робітників з українських полків під керівництвом Г. Галагана, ще 2 тис. повинні були прислати слобідські полки. Все забезпечення, реманент та тяглова сила повинна була забезпечуватися самими робітниками. Одразу ж після будівництва кілька чотирикутних бастионних фортець були визнані слабкими в обороні і вирішено їх посилити.

Зокрема Десята або Бельовська фортеця отримала додаткові земляні укріплення у вигляді равеліну з південного боку. Равелін – допоміжна фортифікаційна споруда трикутної форми. Равелін розташовувався перед ровом фортеці між бастионами і слугував для прикриття фортечних валів від наступу ворожих військ. Він складався із рову і валу. За фортечним валом, з внутрішнього боку, будували ретраншемент. Це внутрішня допоміжна оборонна споруда у фортеці, яка призначалася для продовження оборони й обстрілу головного валу після того, як ним заволодіє супротивник (Ласковский 1865, с. 75).

Згодом це укріплення отримало нову назву від місця, звідки прибули солдати, а саме Бельова. Бельовська фортеця була земляною спорудою у формі квадрата з чотирма бастионами по кутах. Всередині розміщувалися казарми, пороховий льох, цейхгауз та колодязь. Навколо фортеці оселилися перші мешканці майбутнього міста, переважно російські селяни-однодворці та козаки з Лівобережної України. Формування та поповнення гарнізону Бельовської фортеці відбувалося за рахунок однодворців, які заснували слободи в межах сучасних Берестина, Берестовеньки, Піщанки.

Фортеця була збудована з урахуванням вигину правого берега Берестової, зручного для підйому на берегове плато. Фортеця була замком, який запирав місце переправи. Основою оборонних споруд фортеці були рів та земляний вал. Рів копався по периметру майбутньої фортеці, а ґрунт, який звідти виймався, використовувався для спорудження валу. Зазвичай фортеці на Українській лінії споруджувалися земляні, бастионного типу і, як правило, чотирикутної форми. У південній частині знаходився равелін, який прикривав в'їзд до фортеці. З півдня це місце було укріплене валом. Висота валу сягала 2 сажнів (4,3 м). Ширина валу в основі становила три сажні (6,4 м), ширина по верху – один сажень (2,1 м), а по вершині був зроблений бруствер.

На плані міста 1738 р. фортеця мала крім, власне земляних укріплень, склади та магазини, розташовані з півночі, північного сходу та північного заходу. Споруди були дерев'яними та мали додаткову огорожу у вигляді палісаду, а північно-західна частина укріплювалася рогатками. Ця частина була ядром населеного пункту. На схід та захід від фортеці розташовувалися двори ландміліціонерів та однодворців. Вони не мають деталізації, а позначені сірими кварталами. Тут мешкали люди, які несли службу у фортеці та на валах. Для зручного та швидкого потрапляння

до фортеці східним яром було прокладено кілька мостів та влаштовано став та невелику греблю. На мису, між валом, яром та фортецею знаходився сад, який був захищений від суворих вітрів. За планом фортеці 1736 р. садиби розташовувалися на двох мисах вздовж правого берега р. Берестова під захистом валу Української лінії. Правда з плану незрозуміло, це вже заселені квартали, чи заплановані (рис. 2).

На плані 1743 р. житлова забудова поза межами фортеці позначена лише в межах площі, утвореної блокгаузами, а поза межами двори однодворців є лише у північний та північно-східній стороні. Їх площа незначна, відсутні суцільна забудова та квартали. Також зникають квартали у заплаві Берестової. На плані там позначені сільськогосподарські землі. На північ від фортеці мешкали прості жителі, переважно українці, вихідці з правобережної України. Ці квартали позначені жовтим кольором. Південніше фортеці на вільній від забудови території позначено церкву Різдва Пресвятої Богородиці.

У 1754 р. планувалося зробити модернізацію укріплення добавивши ще один рavelін зі сходу. Але цей проект так і не був реалізований. Натомість ми маємо чудовий план фортеці з профілями оборонних споруд та окремих елементів (рис. 3).

До 1784 року навколо фортеці вже було сформовано містечко, воно складалося з 130 дворів, у яких проживало 617 осіб, також у містечку було 3 кузні, приблизно 20 магазинів, кілька шинків, щороку проводили 3 ярмарки. У 1775 р. у зв'язку з ліквідацією Запорозької Січі та створенням Азовської губернії до Бельовської фортеці перенесли головне управління губернії, тут воно перебувало до 1777 р. У 1778 р. Бельовська фортеця стала повітовим центром Азовської губернії (рис. 4). До цього часу вона втратила оборонне значення і указом Катерини II 1784 р. її перейменували на місто Костянтиноград, яке увійшло до складу Катеринославського намісництва (Арандаренко 1848, с. 12). На початку XIX століття рештки оборонних споруд фортеці перетворилися на частину міського ландшафту. Територія навколо фортеці поступово починає заселятися, а поряд виникає міське кладовище.

У 2024 р. під час обстеження фортеці автором було складено план пам'ятки (рис. 5). Досить цікаво, що на сьогодні ця споруда і досі вважається пам'яткою архітектури національного значення, хоча вже давно потрібно переглянути її статус та визначити актуальний предмет охорони. Перш за все Бельовська фортеця є пам'яткою археології та військової історії. Це укріплення bastіонного типу. Вона орієнтована кутами за сторонами світу і по периметру оточена ровом, який повторює конфігурацію валів. Ширина рову у верхній частині – 40 м, у нижній – 25–30. Дно рову рівне. Берма збереглася у південній частині. Її ширина коливається від 3 до 5 м. На вершині валу частково збереглися бруствер і банкет. Висота брустверу – 1–1,3 м, ширина банкету до 1 м. По периметру фортеця укріплена валом. Він має максимальну висоту 6 м і ширину 15 м. Bastіони п'ятикутної форми по периметру мають бруствери та банкет. Розміри bastіонів різні і коливаються в залежності від стану збереженості. Північно-східний має розміри 37 x 45 м, південний – 37 x 45 м, південно-східний 35 x 48 м. Фортеця має два проїзди. Вони знаходяться у північній та південній частині валу. Їх ширина становить 10 м. У південній частині фортеці знаходиться ravelін. Він трикутної форми і має рів по периметру, який з'єднується з фортечним. На зовнішньому периметрі рову ravelіну простежуються рештки гласісу, який пошкоджений сучасним кладовищем. Розміри ravelіну – 70 x 60 м. Він має укріплення у вигляді валу з банкетом та бруствером, у вигляді літери V, орієнтований гострим кутом на південь. Загальні розміри пам'ятки – 270 x 200 м.

Сучасна доля Бельовської фортеці незавидна. Вона з усіх боків оточена забудовою, кладовищем та досить жвавою автомагістраллю. У північно-східній частині рів засипано та частково зрізано при прокладанні вулиці Полтавської, у північній частині конфігурацію рову змінено в результаті будівництва будівлі магазину, у північній рів засипано. Вали мають пошкодження у вигляді задернованих ям та траншей, які виявлені по всьому периметру фортеці. Північний bastіон зруйнований у першій половині XX століття, а рів навколо нього засипаний. На майданчику фортеці помітні бетоновані фундаменти від дитячих атракціонів. На зовнішніх схилах валу помітні тріщини та сповзання ґрунту. Особливо неприємно виглядає використання фортечного рову в якості смітника для кладовища та приватної забудови. Все це призводить до поступового руйнування оборонних споруд при бездіяльності обласного органу охорони культурної спадщини та Міністерства культури, яке, власне і має опікуватися пам'ятками національного значення.

ЛІТЕРАТУРА

- Арандаренко Н. 1848. *Записки о Полтавской губернии, составленные в 1846 году в трех частях*. Полтава: типография Губернского Правления. Ч. 3. [4], II, 191, [1] с.
- Заїка Г. П. 2015. *Українська лінія*. Київ: видавець Олег Філюк. Вид. 2-е, доп. 88 с.
- Ласковский Ф. 1865. *Материалы для истории инженерного искусства в России*. Ч. 3: *Опыт исследования инженерного искусства после императора Петра I до императрицы Екатерины II*. Санкт-Петербург: в Императорской Академии наук. 106 с.
- Описание городов и уездов Азовской губернии. 1853. *Записки Одесского общества истории и древностей*. Одесса. Т. 3.
- Рігельман О. 1994. *Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі*. Київ: Либідь. 767 с.
- Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. [в 2 ч.]. 1730-1823. 1838. Составлено Аполлоном Скальковским. Одесса: печатано в Городской типографии, 1836 - 1838. Ч. 2: С 1796 по 1823. 349 с.
- Щёлков К.П. 1882. *Историческая хронология Харьковской губернии*. Харьков: в Университетской типографии, 1882. 366 с.
-

Yevhen Osadchyi,
PhD, Researcher, the Department
of Nuclear Physics Research,
Institute of Applied Physics
of the NAS of Ukraine

BELEVSKA FORTRESS OF THE UKRAINIAN DEFENSE LINE

The article is devoted to one of the many fortresses of the Ukrainian line, namely the Tenth Fortress, later the Belevska Fortress. These are the remains of a small bastion fortress that was reinforced with a ravelin. It protected a crossing and was part of a very long line of similar fortresses. At the end of the nineteenth century, the fortress lost its defensive significance and for some time was the location of the administrative center of the Azov province. Later, its defensive structures were part of the urban landscape and a city park. Now the fortress is undergoing significant anthropogenic impact, and its state of preservation is deteriorating. The fortress requires urgent measures to preserve and restore its defenses.

Keywords: Ukrainian defensive line, Belevska Fortress, bastion construction, cultural heritage site, eighteenth century.

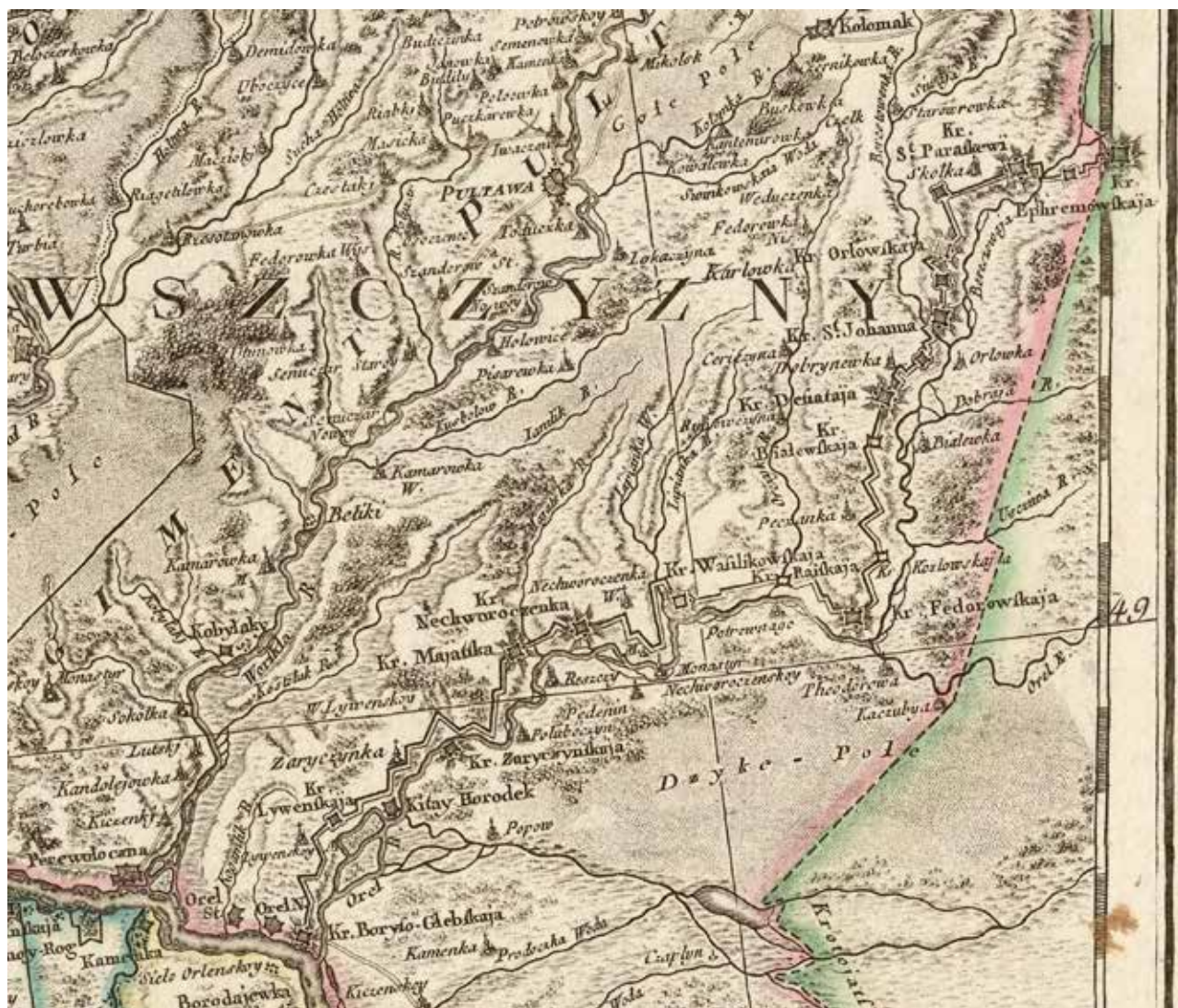

Рис. 1. Фрагмент карти Занноні Річчі 1775 р.
з укріпленнями Української лінії

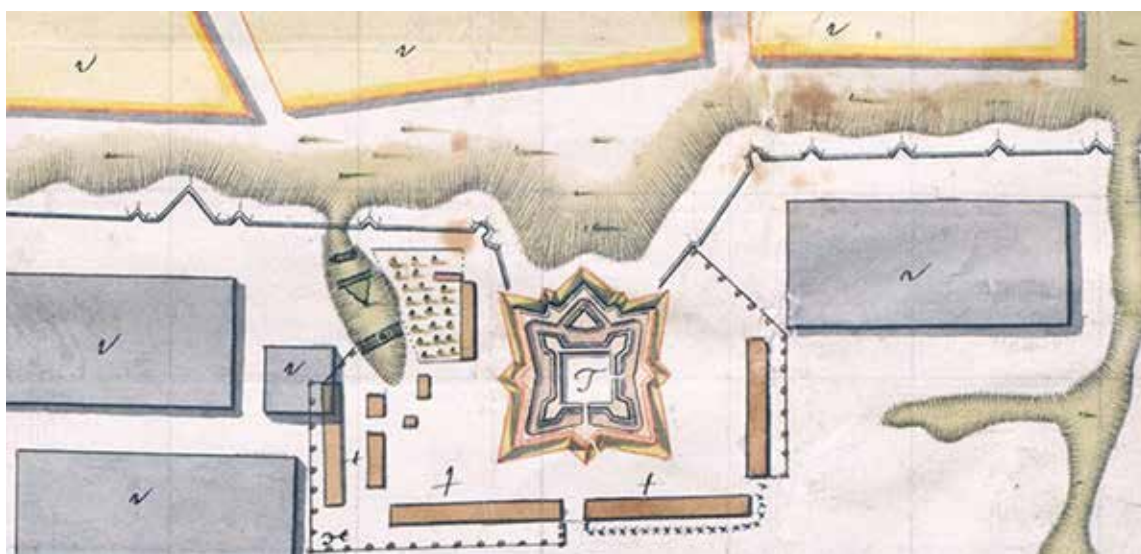

Рис. 2. План Бельовської фортеці 1738 р.
(з фондів Берестинського краєзнавчого музею)

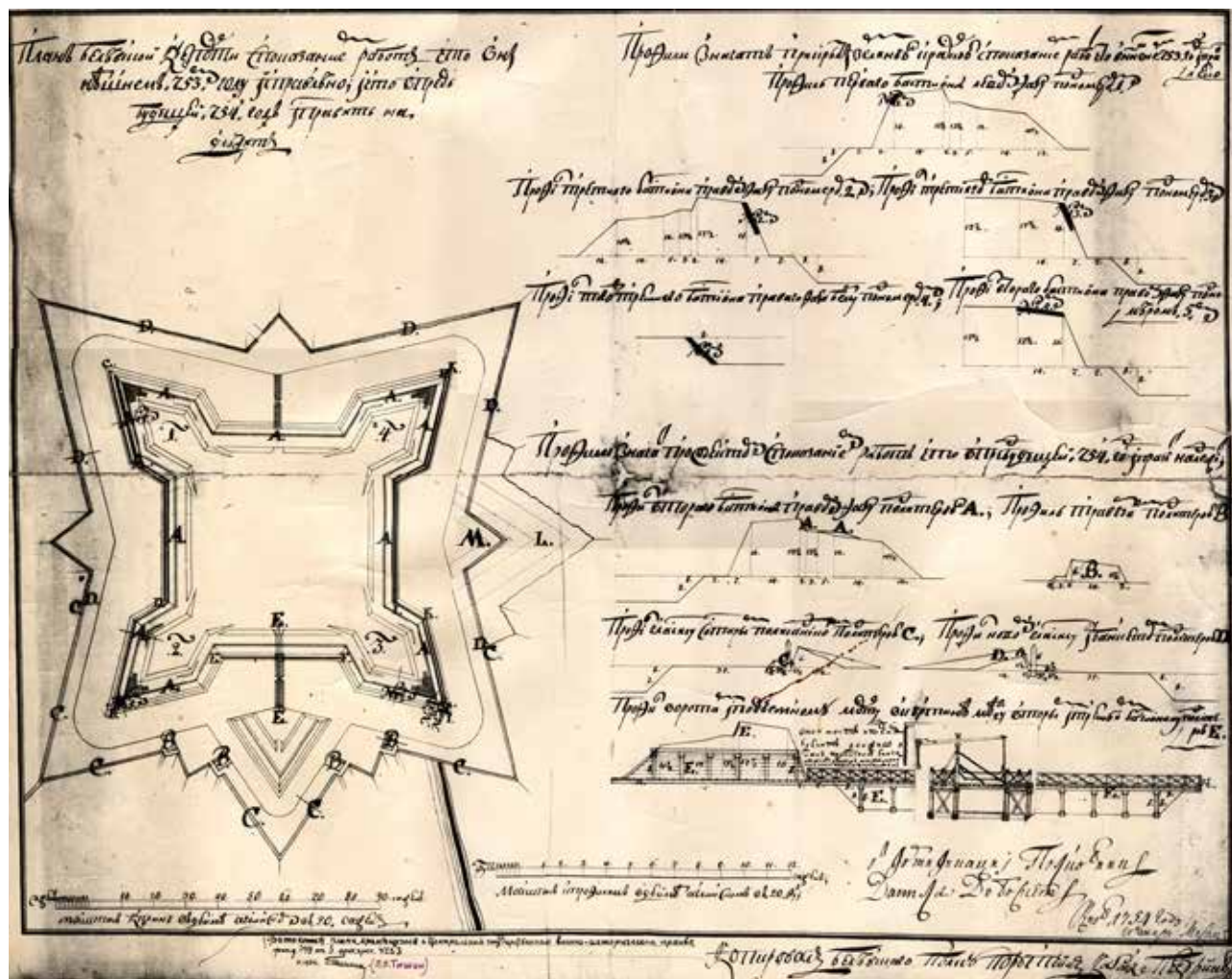

Рис. 3. План реконструкції Бельовської фортеці 1754 р. (з фондів Берестинського краєзнавчого музею)

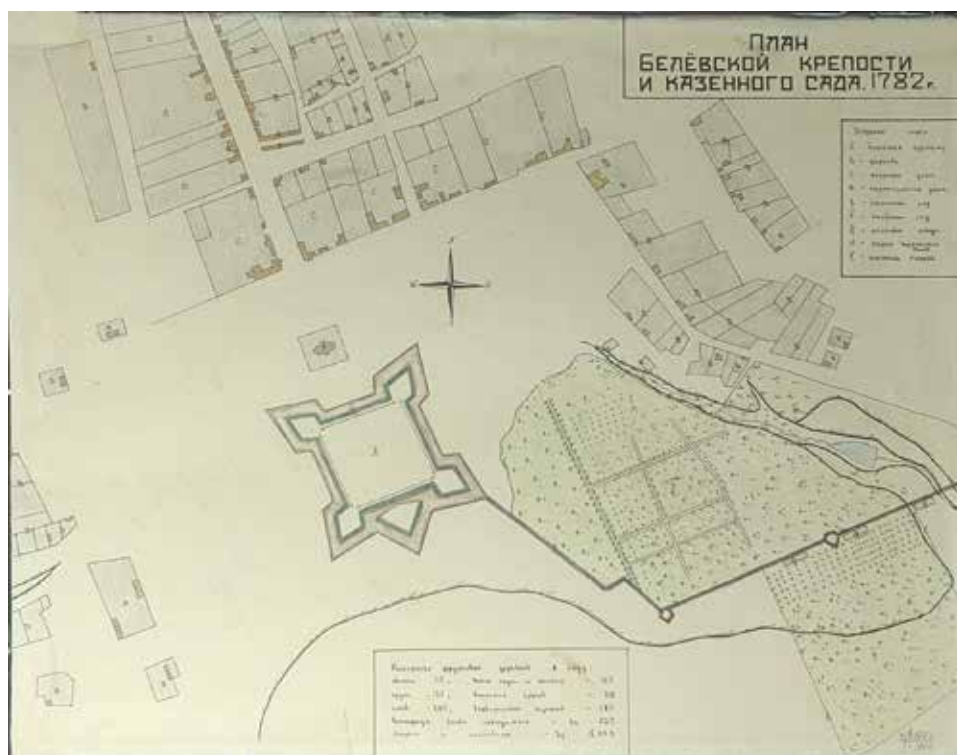

Рис. 4. Бельовська фортеця та центральна частина міста на плані 1782 р. (з фондів Берестинського краєзнавчого музею)

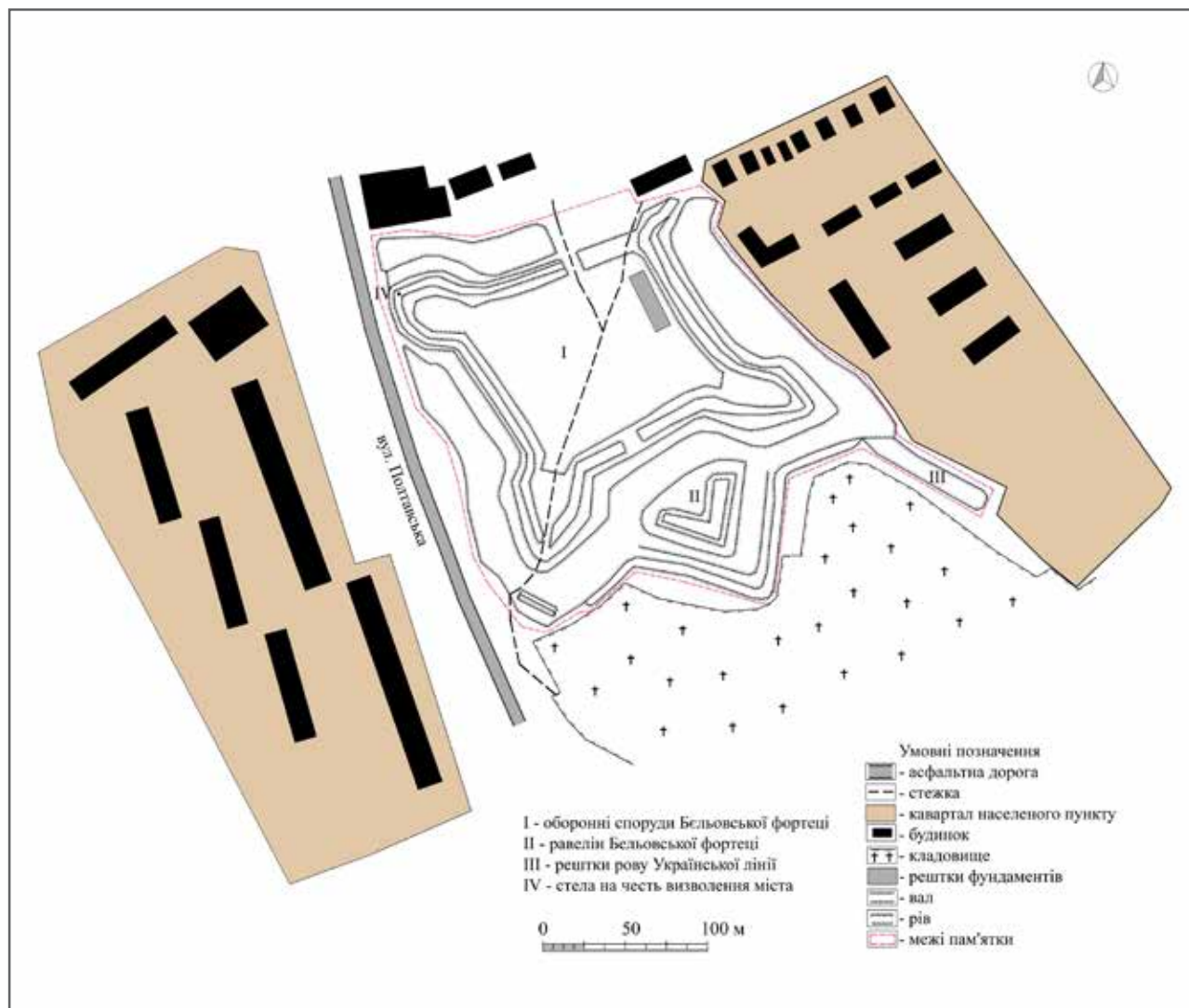

Рис. 5. Бельовська фортеця. План автора 2024 р.